

ԹՈՒՐԳ ԲԺԻՇԿՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայերը արդէն իսկ իրենց շուրջը պատահած գազանային արարքներէն մեծապէս մտահոգուած էին, և իրենց ենթարկուած փորձերը յարմար էին միայն դէպի գիտական տարրալուծարան քառող անասուններուն։ Այս փորձերը գիտականութիւնը չհաստատուած անասնութեան մը արդիւնքն էին։ Այսպէս, Քաղաքապետ Հայեր այս անմարդկային փորձերուն ենթարկուեցան, բայց անոնք ուրիշներուն առողջութեան ո՛չ մէկ օգուտ ունեցան...։ Ո՛չ մէկ դրական արդիւնք տուին անոնք։ Խեղճ Հայերը, որոնց գոյութիւնը անասուններէն աւելի պատու ոգուրկ եղած էր, գիտական տեսութիւններու զոհերը դարձան։ Որքան որ կը յիշեմ, բծախնդր վարակուած հայերէն տանուած արիւնք էր զորում կատարուիչ Թաշինին ներքեր կուեցաւ, զինք ասնոգործունեայ հաշակելէ ետք, բոս բժշկական օրէնքներուն յասուկ պահանջքի։

Երբ Պաշտպանութեան Նախարարութիւնը այս վկայութիւնները ուրացաւ, թէ՛ վերադարձ Բէմայր և թէ՛ Սալահաթինը երկրորդ նամակ մը նամբարեցին։ Բէմայր վերահաստատեց իր նախկին վկայութիւնը թէ ժողովուրդը Հայ երիտասարդները բռնադատելի չիճուկի փորձերու միջոցաւ ուղարկուեցան և այս անջնջելի բիծ մըն է Թուրք բժշկական պատուին։ Ան գործարք կը յայտնէր թէ ինչո՞ւ չատ մը ուրիշ բժշկական հաստատութիւններ և բժիշկներ լուռ կը մնային և իրենց բժշկական կոչումին պատիւը չէին պաշտպաներ։ Բաւական է մասնաւորել թէ Պաշտպանութեան Նախարարութիւնը միայն հերքեց թէ հրաման մը կամ արտօնագիր մը տրուած էր այս փորձերը կատարելու համար, բայց այս փորձերուն իսկական գոյութիւնը չուրազար։ Տքթ. Սալահաթինը յայտնեց թէ ինք պէր գործածուեցաւ որովհետեւ իր վրայ ճշուած կը գործ օրէին, որպէսզի այս հարցին չուրջ լուռ մնայ, մինչ չատ մը զոհեալ բժիշկ-

ները ճշմարտութիւնը կ'ուրանային և ճշմարտութիւնը հաստատել չէին պատեցիր։ Երբ այս վիճարանութիւնը յատուկ կու գար, Տքթ. Ա. Խանճեանը յայտնեց թէ Փրօֆ. Համաթի Սուաթ, շիճուկի փորձերու հեղինակը, մտային խանգարումի ծանր վիճակէ մը կը տառապէր և զինք ստիպողութեամբ սահմանափակուած էին իր բժշկական վարժարանի դարձանատան մէջ։ Անորքէ թէ այս խելագարութեան վիճակը ծրարութեամբ էր կամ հնարուած, և կամ թէ ան անխուստփելի արդիւնքն էր այն բնիկ հարուստի, որուն կ'ենթարկուէր Հայ զոհերուն պատճառաւ իր ունեցած մղձաւանջներուն։ Տքթ. Խանճեանը Մաղհար Հարցաքննիչ Բանձնաժողովին կոչ ուղղեց որ այս հարցը քննէ։ Մասնաւորելի է թէ Տքթ. Շէքիրին օգնականներէն մէկը իր յայտնել թէ Շէքիրը գործածելու մը ունէր բժառանգի գէմ տանուած միջոցներուն մէջ։

Կը յայտնուի թէ, նորէն երդնկայի մէջ, բանակի բժիշկ հրամանատար Համաթի շիճուկի փորձերու երկրորդ շարք մը կը կատարէր։ Երրորդ բանակի երեսուններորդ հետնակ զօր սրտմէ իններորդ զունդի Հայ սպայ մը կը պատմէ թէ այս փորձերուն կ'ենթարկուէին նաեւ Պահեստի Սպաներ Մարզելու վարժարանին ուսանողներէն։ Մասնաւորելի է թէ Հայ փորձարարները Համաշխարհային Պատերազմին բացուած էր և իր ուսանողներէն 150ը Հայեր էին։ Ըստ այս ակամատեսին, Փրօֆ. Համաթի Սուաթին կատարած փորձերուն զիջուոր նպատակն էր քննել այս շիճուկին պատկանող ուղղեցութիւնները՝ որտի, ուղեղի, լեարդի և այլ գործարաններու վրայ, և այս նպատակին համար ան բանուոր վաշտերու մէջ ծառայող Հայ զինուորները կ'օգտագործէր։ Խորհրդային Հայաստանի Պետական կեդրոնական Պատմական Արխիւ միակ անգին է որ այս փորձերուն վերաբերեալ փաստաթուղթեր պահուած են և մանրամասնութեամբ ներշնչուած ու ցուցակագրուած են։

Հայոց ֆարգին մէջ ձեռնամուխ եղող Թուրք բռնիկները որպէս մտադրածներ նկարագրելը անոնցմէ ոմանց ըմբռնումէն չի տարբերիր։ Որոք պաշտօնեայ մը, որ Օսմանեան կռուավարական Պաշտօնեաներու վարժարանը ուսանած էր և որ մօտէն ծանօթութիւն ունէր կարգ մը նշանաւոր Թուրքերու հետ, որոնք ձեռնամուխ էին ցեղասպանութեան իրադարձ. ման մէջ — Վարձարատիճան սպաներ և պաշտօնեաներ, Տիարալէքիի և իր հակակռին տակ եղող շրջաններու երեւելի անձնաւորութիւններ — Թուրք բռնիկի մը կողմէ արտայայտուած այսպիսի ըմբռնում մը կը յայտնէ։

Ազգիչ Պէյ անունով բռնիկ մը ինծի պատմեց թէ երբ Մէրզիֆուն կը գտնուէր, Սվազի նահանգ, յսեց թէ Հայերէ բաղկացած կարաւան մը ֆարգուելու կը զրկուէր։ Ան Բայմաֆուն գնաց և ըսաւ «Գիտենք թէ բռնիկ մըն եմ և թէ բռնիկներն ու մտադրածները իրարմէ չեն տարբերիր, որովհետեւ բռնիկներուն գլխաւոր պաշտօնը մարդ արտառններուն միտք մորթել է։ Ներկայիս Բայմաֆուն պարտականութիւնը մեր պարտականութենէն չի տարբերիր — մարդ արտառններու մարմինները մորթել ուստի կը խնդրեմ որ զիս արտօնէք այս վիրտուտական գործողութիւնն անձամբ տկանատես ըլլալու։ Արտօնութիւնը արտօնեցաւ։ Որոշուած վայրը բռնիկը չորս մտադրածներ գտաւ. որոնցմէ իւրաքանչիւրին ձեռքը երկար դանակ մը կար։ Ոստիկանները Հայերը տասը տե՛սեր հաշուող խումբերու կը բաժնէին և զանոնք մէկ մէկ մտադրածներուն կը զրկէին։ Մտադրածը Հայէն կը պահանջէր որ իր վիզը երկարէ, և ան կը կատարէր այդ պահանջը ու ոչխարի պէս կը մորթուէր։ Բռնիկը անոնց մահուան գիմաց տոկայու կարողութիւնէն զարմացաւ։ Չոհերը ոչ մէկ բառ կ'արտասանէին և վախի ոչ մէկ արտայայտութիւն ցոյց կու տային։

Աւելի ուշագրաւ իրողութիւն մը այն է, թէ Մէրզիֆունի (Մարզաւան) Բայմաֆուն բռնիկ մըն էր, Տքթ. Ֆայիք, երբ ան ձերբակալուեցաւ, Թուրք օրաթերթ մը ուշագրութեան յանձնեց այն իրողու-

թիւնը, թէ բացի իրեն վերագրուած անգթութիւններուն, ան կը պարծենար իրեն եմթակայ եղող հազարաւոր Հայեր ֆարգած ըլլալուն։ Մէրզիֆունը կը գտնուէր Պոլսէն արեւելք, 250 մղոն հեռաւորութեամբ, Սվազի նահանգին մէջ։ Նահանգային վարչաձեռի կառոյցին համաձայն, Բայմաֆուն ստորագաս է մուրիսէրիֆին, որ նահանգին ֆոլիսէրն էր։ Սակայն, ինչպէս Գերմանացի գործիչ Մօզէլը Պէրլին տեղեկացուց, Ֆայիքը, որպէս Մէրզիֆունի իթթիհատին գլխաւորը, նահանգի կառավարիչ Մուսամարի հետ ուղղակի կը հաղորդակցէր. փոխանակ իր անմիջական գլխաւոր մուրիսէրիֆին միջոցաւ։ Գիտակից դառնալով Մէրզիֆունի մէջ իրագործուած վայրագութիւններուն կարեւորութեան, Բրիտանական փոխ Բարձրագոյն Գոմիսէրը Պոլսոյ մէջ, փոխ Մովակալ Ռիչըրտ Ուէլպ, մանրամասն տեղեկագիր մը զրկեց Պալսիսին, 17 Փետր. 1919ին, որուն մէջ Տքթ. Ֆայիքը յաճախ յիշուած էր որպէս գլխաւոր կողմակիւ պիչը քաղաքին մօտաւորապէս 13 000 Հայոց քաղցածուն։ Ֆայիքի անունը՝ գրլխաւոր մեղսակիցներու ցանկին առաջինը։

Համայնարհային Պատերազմի ընթացքին, Բրիտանական Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը վաւերագրերու երկար շարք մը հրատարակեց, Այս վաւերագրերը հաւաքած էր պատմագիր Անջուս Թօյնպին և անոնց Նախարարին մէջ կը հաստատէ թէ Մէրզիֆունի ֆարգերը աւելի ուշագրաւ էին չուրիչ տեղերէ, ուր Հայոց դէմ պատրաստուած Օսմանեան կառավարութեան ծրագիրը կ'իրագործուէր... և նպատակ չկար տեղահանները որոշուած հանգրուանը զրկել։ Անոնց կարաւանները ամբողջութեամբ կը ֆարգուէին անմիջապէս որ ճամբուն վրայ գտնուող յաջորդ քաղաքը կը հասնէին։ Բրիտանական Արտաքին Գործոց Նախարարութեան զրկուած գրաւոր վկայութեան մը մէջ, Տքթ. Ուայթ, Մէրզիֆունի Անատոլիա Ամերիկեան Գոյէճի Տնօրէնը, որ ֆարգերուն ամբողջ ընթացքին հոն կը գտնուէր, կը չեղտէ թէ շրջաօթիւ գատապարտեալներ բանտերէն ազատ արձակուած էին և ֆարգերու վայրերը այս ա-

առաջնորդներն խումբերով կրվիտային... : Կ'ենթադրուի թէ Մէրզիֆունի 12,000 հայերէն միայն մի քանի հարիւրը ազատեցան... : Կային նաեւ մեծագոյն հերոսութեան և հաւատքի տիպարներ։ Ոմանք քաջութեամբ և հանդարտութեամբ սկսան իրենց ճամբորդութիւնը, որպէս հրաժեշտ քսելով զաղօթիցէք մեզի համար։ Մենք ձեզ կրկին պիտի չտեսնենք այս աշխարհի մէջ, բայց օր մը կը հանդիպինք։

Փրօֆ. Թէոտոր Ա. Էլմէր, Ամերիկեան ռաւոյցչական կազմի անդամ, խօսելով իր անձնական փորձառութեան մասին, կը հաստատէ դատաւարաբաններուն դերը որպէս շրջող մարդասպան խումբեր և կը պատմէ անձնական նկատումները Գօլէճի պահակին, Չէրքէզ մը՝ որ հրահանգուած էր կարաւանի մը ընկերակցի։

«Ան մէկ-երկու օրեր հոգ վերադարձաւ և պատմեց թէ ինչպէ՞ս այն 1200 է աւելի անձերը հինգ հոգիները շարքերով իրար կապուեցան և Ամասիա քաղաքացան... : Անոնք կացիներով փառուեցան»։

Սամսոնի մէջ, Ամերիկեան Հիւպատոսարանի ներկայացուցիչ Տիար Փիթըր ի զուր ֆանաց զերծանել Հայոց պարպումը և բնաջնջումը։ Ան կապ կը պահէր Գօլէճին և Մէրզիֆունի հիւանդանոցին հետ և 25 Օգոստ. 1915 իր տեղեկագրին մէջ կը յայտնէ թէ կառավարիչ Տրթ. Յայիքը համամիտ էր 300 թրք. զրուշ (ոսկի դրամ) առնելու որպէս փրկագին, այս Հայերը աքսորէ ազատելու համար։ Սակայն «կը թուի թէ Բայրամը, ճեմսեմբեի հրամանատարը և քաղաքապետը իրար հետ համաձայնութեան մը չհեղան թէ ինչպէ՞ս այս դումարը պիտի բաժնուին»։

Վերջապէս, Յոյն Փրօֆ. Չէնէտիս հեռեւեալը կը պատմէ այս դադանային արարքներուն մասին։

«Կացիներ կը գործածէին զանոնք (տեղահան եղողները) սպաննելու համար։ Զսնոնք կը մերկացնէին և միայն ներք-նազգեստով կը ձգէին և մեծ փոսի մը ե-դերքը կ'առաջնորդէին։ Հոն ծունկի կու գային անոնք, իրենց ձեռքերը կոնակի կապուած, և իրենց գլխուն տրուած կացիներ հարուածներով շուտով կը սպաննուէին... : Նոյն ձևով կը սպաննուէին Հայ

եկեղեցականները։ Անոնցմէ մին, Մամրէ քաջանայ, աղօթքի պահուն սպաննուեցաւ — իր տղան կողքին էր կեցած... : Ան (կառավարիչ Յայիքը) յաճախ ինծի ըսաւ թէ ինք և ճեմսեմբեի հրամանատարը պարզապէս գործիքներ էին, իրենց պարտականութիւնը տրուած հրամանները կատարել է։ Ո՛չ մէկ Հայ պէտք է մնայ, Ծեր թէ երիտասարդ, կոյր, կաղ և կամ անդամաւոր»։ Բոլորը պէտք է տեղահան ըլլան, անխտիր և առանց քացառութեան»։

Օսմանեան Պետութեան ծրագրին մէջ վերոյիշեալ ձևով սպանդներ երբեք տարօրինակ չեն։ Իրենց ամենալայն իմաստով՝ իրադրոժում մըն էին որ կարելի է կոչել «գործադրում»։ Թոյնպիսի այսպէս կը պատճառարանէ իր «մարտահրաւէրը և հակազդեցութիւն» տեսութեան մէջ. «Այն մարտահրաւէրը որ Օսմանեան կառոյցին ուղղուած էր հակազդեցութիւն կը պատճառէր... : Իրենց նոր հպատակներուն հետ որպէս մարդկային հօտեր և նախիրներ վարուել, մարդկային արժէքները հաւասար վերածելով վրանաբնակին հովիւի շունին»։ Սակայն հօտերու և նախիրներու գոյութիւնը միայն իրենց տէրերուն օգտին համար է. անոնց գոյութեան և ապրելուն ուրիշ որեւէ արդարացում չկայ։ Անմիջապէս որ անոնց պիտանի ըլլալը նուազի կամ դադրի, և կամ երբ անոնք նկատուին որպէս թողօն և ոչ թէ սեփականութիւն, անոնք կը սպաննուին։ Մարդկային զոհերուն միակ տարբերութիւնը կենդանիներէն այն է թէ անոնք սպաննուելէ ետք կը դադրէին օգտակար ըլլալէ։ Հայոց սպանդը գործնական էր նաեւ ուրիշ ասպարէզի մը մէջ — ան ծառայեց իրագործմանը Թրքական նպատակին, որ է կազմութիւնը համասեռ ազգային կառոյցի մը։

Թրգմ. ԱՐԱՄ ՊԵԼԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդիւ՝ 4)

